

„Římský svět se přinejmenším do 3. stol. po Kr. vzdaloval sobě samému. Jeho jednotná stavba se nepřestávala rozpadat. K velkému dělení odlučujícím Západ od Východu se přidávalo rostoucí osamocování částí římské západní Evropy. Obchod, který byl především obchodem vnitřním, mezi provinciemi, upadal. Distribuční okruh zemědělských a řemeslných výrobků, určených na vývoz do zbývajících částí římského světa [...] se zmenšoval.“

Jacques Le Goff

„Pokud však přijmeme pravidla průmyslové výroby a jejich důslednou aplikaci na studium problémů tohoto světa, zároveň tak dáváme najevo svou rezignaci na jakoukoliv kvalitu poznávání tohoto světa, nemluvě již o naší schopnosti řešit jeho problémy.“

Miroslav Bárta

OTÁZKA DRUHÁ – EKONOMICKÁ: OD EKONOMIKY NOUZE K EKONOMICE NADBYTKU

2.

A KAM DÁL?

Ačkoliv autorovi je vzdálené hledisko vysvětlující dějiny společnosti jako pouhý derivát dějin její ekonomiky, v případě proměny každé civilizace, tu antickou nevyjímaje, představuje ekonomika jednu z podstatných sil, které ji spoluutvářejí a modelují.

V samotných počátcích svého vývoje představoval Řím v podstatě agrární, venkovskou společnost s mnoha vytrvale přežívajícími rysy rodového zřízení. Základem jeho ekonomiky v raných dobách bylo pastevectví a zemědělství. O vázanosti tehdejší římské společnosti na zemědělský způsob života nás dodnes přesvědčují etymologie řady latinských slov (např. *pecunia* = peníze < *pecus* = dobytek; *delirium* = původně vybočení z brázd, přeneseně pak třesnění, blouznění < *lira* = brázda). Sousedství dvou prosperujících a daleko vyspělejších civilizací na italské půdě, totiž Etrusků a Řeků, však podněcovalo římskou vybojnost. Militantnímu rázu římské společnosti se záhy přizpůsobila i její ekonomika. V průběhu 3. a 2. stol. př. Kr., kdy Řím v poměrně krátké době dobývá celou Itálii, západní Středomoří, severní Afriku i Řecko, nastává zásadní proměna hospodářství. Agrární, „cyklická“ ekonomika, opírající se o práci svobodných rolníků, je rázem vystavena intenzivnímu přílivu levné pracovní síly v podobě statisíců otroků a zároveň nesmírnému bohatství ve formě válečné kořisti a luxusního zboží přicházejícího z východních trhů. Základní vrstva římské společnosti – rolnický stav – chudne a je nucena se stěhovat do měst. Tam vytváří zástupy netvářícího proletariátu, odkázaného na sociální péči státu, jak bylo o tomto problému pojednáno v předchozí kapitole. Z konkurenčního boje v naprosto novém ekonomickém kontextu, kdy se chudá naturální ekonomika proměnila ve výkonnou ekonomiku peněžní, vycházejí vítězně bohatí velkostatkáři, kteří ve svých rukou soustředí většinu půdy a využívají levné pracovní síly otroků. V této koncentraci půdy již samotní antičtí autoři viděli jednu z příčin úpadku Říma. Na negativní ekonomické i ekologické aspekty koncentrace pozemkového vlastnictví upozorňuje již známý polyhistor Plinius Starší v 1. stol. po Kr. Satirický obrázek nekulturních římských latifundistů, kteří se svými pozemky, jež v životě ani osobně nenavštívili, spekulují

jako dnešní burzovní makléři s akciemi, podává Petronius v jedné z kapitol svého satirického románu *Satyricon*, známé Hostině u Trimalchiona. Již za republiky se problémem koncentrace pozemkového vlastnictví pokoušeli prostřednictvím pozemkové reformy odvážně řešit bratři Tiberius a Gaius Gracchové. Krach jejich reformy do značné míry symbolicky předznamenal neúspěch většiny agrárních reform v dalších lidských dějinách od antiky až po moderní dobu.

Zatímco „cyklická“ ekonomika rané republiky spočívala v naturálním hospodářství uspokojujícím základní potřeby poměrně chudé společnosti, v důsledku nárůstu bohatství a specializace se hospodářství proměňuje v peněžní. S touto proměnou se dostavuje ekonomický růst a utváření v podstatě moderních kapitalistických vztahů. Akumulace bohatství vede k polarizaci majetkových a sociálních rozdílů. Tradiční rodová aristokracie ustupuje do pozadí, na její místo se dostávají již v předchozí kapitole zmínění jezdcí (*equites*), vrstva dravých finančníků, podnikatelů a obchodníků, která žije z finančních transakcí a nájmu daní v provinciích (tzv. publikáni). Mnozí z nich se dokonce sdružovali do zvláštních společností. V souvislosti s územním rozmachem římské říše se její ekonomika globalizuje, obchod i finanční transakce získávají vyloženě mezinárodní charakter (v rámci Středomoří a Blízkého východu) a jednotlivé oblasti říše se na sobě stávají hospodářsky vzájemně závislými. Dalším průvodním jevem této rozvíjející se ekonomiky je výrazná specializace, objevují se desítky nových druhů řemesel, obchodníci s luxusním zbožím, bankéři, stavitelé, architekti, umělci, učitelé, lékaři a celá škála dalších služeb uspokojujících materiální i duchovní potřeby bohatnoucí římské společnosti.

Na jedné straně tento hospodářský růst přispěl k celkovému zbohatnutí společnosti (jehož výrazem se stal až rozmařilý životní způsob poměrně širokých vrstev obyvatel, okázalé veřejné stavby, stejně jako dokonalá a fungující infrastruktura – silnice, vodovody, kanalizace, zavlažování), na straně druhé přinesl řadu negativních důsledků. Tento hospodářský zázrak se totiž uskutečňoval nejen na úkor již zmíněné vrstvy drobného rolnictva, která neobstála v konkurenci a proměnila se v bezzemky, ale především za cenu nelidského vykořisťování zástupů otroků. Zatímco v patriarchální starořímské společnosti byli otroci ještě považováni za členy rodiny, jimž byla přiznávána alespoň jistá lidská důstojnost, ve vrcholném období římského impéria byli poníženi na úroveň pouhých strojů a nástrojů zbavených jakýchkoliv lidských práv a důstojnosti. Římský spisovatel M. Terentius Varro je ve své příručce věnované zemědělství označuje jako „mluvící druh inventáře“ (ve srovnání s inventářem němým – nástroje a bučícím – zvířata).

Dalším z problematičtějších důsledků rozvoje ekonomiky byla postupná specializace jednotlivých oblastí, vytvářející stav vzájemné propojenosti a závislosti. Tradiční agrární produkce se přesunula do vzdálených provincií a centrální oblasti říše se staly

závislé na importu. Nejtěživěji se tato závislost projevila v případě samotného, v době vrcholného císařství milionového Říma, zcela odkázaného na dovoz obilí ze severní Afriky, zejména Egypta a oblasti tehdejší provincie Africa (dnešní Tunísie), které se staly hlavními obilnicemi říše. Vzhledem k důležitosti přidělů obilí pro stále početnější vrstvy římské chudiny představovala taková závislost velmi negativní politický faktor, zneužívaný zejména v dobách občanských válek a při uzurpacích císařského trůnu. Jasnozřivou charakteristiku neblahého stavu podává přípis římského císaře Tiberia (vládl 14–37 po Kr.) adresovaný římskému senátu, jak jej reprodukoval historik Tacitus:

„Proč tedy kdysi vládla šetrnost? Protože každý se krotil sám, protože jsme byli pány jediného města: ani lákadla nebyla táž, dokud jsme byli pány v mezích Itálie. Vítězstvími nad nepřáteli jsme se naučili promrhávat cizí, vítězstvími nad spoluobčany i své vlastní. Jak nepatrné je tohle, na co upozorňují aedilové? Jak to lze přehlížet, přihlédneme-li k ostatnímu! A nikdo, při Herkulovi, nepodá zprávu o tom, že Itálie potřebuje zahraniční pomoci, že živobytí národa římského je denně ohrožováno rozmary moře i vichřic. Nepomohou-li statkářům i čeledi i venkovu přebytek provincií, užijí nás asi naše parky a naše letohrádky? Tohle, otcové a přisedící, má na starosti císař; to když se opomene, vyvrátí to stát z kořene.“

Letopisy

Podobně zdrcující kritiku poměrů v římském zemědělství a ekonomice podává i autor odborné zemědělské literatury Lucius Iunius Moderatus Columella (žil v 1. pol. 1. stol. po Kr.):

„Dokud se ten obyčej zachovával a pole se obdělávala vytrvale a horlivě, mívali oni staří Sabinové, Quirité a pradědové římské – byl i mezi meči a požáry a za nepřátelských vpádů hubících úrodu – vyšší sklizeň než my, kterým přece dlouhý mír dovozoval a umožňoval zemědělství zvelebit. A tak v tomto Latii a v zemi Saturnově, kde poučili své potomky o polních plodinách bohové, tam nyní v dražbě pronajímáme dovoz obilí ze zámořských provincií, abychom netrpěli hladem, a uskladňujeme vinnou sklizeň z ostrovů kykladských a z krajů baetických i galských. A žádný div, když se obecně ujal a utvrdil názor už běžný, že zemědělství je práce špinavá a zaměstnání takové, ke kterému není třeba žádné přípravy ani návodu.“

O zemědělství 202

Podobným problémům již dávno před Římem ovšem čelily i některé starořecké městské státy, zejména Athény. Souhrou nepříznivých faktorů (populační růst,

nedostatek úrodné půdy v poměrně hornaté krajině, vymýcení lesů) byly odkázány na dovoz dříví z Makedonie a obilí ze svých bohatých černomořských kolonií. Závislosti Athén na importu obilí z Černomoří využili za peloponéské války Spartané, když svým loďstvem zablokovali černomořské úžiny Bospor a Dardanely, a odřízli tak Athénany od důležitého ekonomického zdroje. To motivovalo athénské politiky k nezdařené Alkibiadově výpravě na Sicílii, která byla ve starověkém Středomoří jednou z dalších důležitých obilnic.

Ztráta soběstačnosti a vznik rozsáhlých, vzájemně propojených ekonomických celků je jevem provázejícím vývoj většiny vyspělých společností. Určitou jeho obdobu – přirozeně ještě v daleko mohutnějších dimenzích – představuje soudobá globální ekonomika, pro níž je rovněž charakteristický stav vzájemné propojenosti a závislosti. Ačkoliv podobně jako ve starém Římě umožňuje například zemědělská specializace i chudým, marginálním oblastem účast „ve hře“ světového obchodu a určitou prosperitu, v konečném soudu je orientace na monokultury nežádoucí jak z hlediska ekologického, tak i sociálně-ekonomického. Navíc toto tvrzení neplatí jen pro monokultury zemědělské, ale i pro nerostné suroviny (zejména ropu) či služby (turistiku). Uvedený systém má i povážlivé etické trhliny, zvláště když například soudobé státy Severu zcela kopírují nadřazené postavení Říma a Itálie spotřebovávajících zdroje ostatních částí říše, které se nalézaly vůči centru v podřízeném postavení dodavatelů, jakýchsi „banánových republik“. Navíc, jak je ostatně patrné i z výše uvedeného Tacitova citátu, uvedená situace poškozuje zároveň imperiální centrum, neboť je uvádí do závislosti na nestabilních oblastech, nemluvě již o tom, že levný dovoz z těchto oblastí vyřazuje domácí výrobce, případně i jejich tradiční technologie, odrůdy atd. Příkladem může být „bezpohlavní“ dotované levné euro-ovoce či víno z hypermarketů válcující tradiční české a moravské ovocnářství a vinařství, stejně jako záplava levného východoasijského, převážně čínského zboží, která výrazně oslabila evropský a americký průmysl. Závislost na monokulturách je velmi riziková zvláště s ohledem na přírodní katastrofy či ekonomické i politické turbulence, mnohdy – zejména v případě ropy, barevných kovů nebo uranu – je přímo zdrojem politického násilí, korupce a válečných konfliktů. Přestože ropa je zdrojem nesmírného bohatství, jen menšina zemí, které ji vyvážejí, se těší všeobecné prosperitě a politické stabilitě. Právě proto inteligentní a prozíravé vlády se snaží myslet na budoucnost a investovat zisky z monokultury do diverzifikace své ekonomiky (např. Spojené arabské emiráty zisky z ropy do turistiky, obchodu, finančního sektoru, zábavního průmyslu, stavebnictví).

V citované pasáži z Columellova díla stojí za pozornost ještě další moment – opovrhování zemědělskou prací. Tento nezáměr o prapůvodní zdroj lidské obživy se rovněž

stává charakteristickým rysem vyspělých civilizací ve chvíli, kdy se zemědělství – původně ústřední ekonomická aktivita většiny společnosti, ovlivňující její instituce, mytologii, ritus i každodenní život – stává specializovanou činností úzké vrstvy velkovýrobců, majících k dispozici rozsáhlé technické prostředky či lidské síly. Tím se uvolňuje prostor pro další ekonomické aktivity – obchod, stavebnictví, finančnictví, zábavní průmysl, služby. Diverzifikovaná ekonomika ovšem dává vzniknout vrstvě rentiérů a bankéřů, odvozujících svůj blahobyť pouze z finančních transakcí a spekulací. Pokud moc a aktivity této vrstvy přerostou reálné potřeby ekonomiky a vytvoří samoučelný prostor, ekonomice hrozí vážné krize, z nichž jednu právě prožíváme. I v tomto ohledu starý Řím představoval symbolické předznamenání soudobé globální ekonomiky, v níž pouze dvě procenta finančních operací odpovídají reálné hospodářské výměně, zatímco drtivá většina ostatních tvoří pouze abstraktní finanční toky, virtuální obchody s penězi, hry zcela odtržené od ekonomické reality a vyvolávající nestabilitu světového hospodářství.

Římská ekonomika dosáhla zejména v prvních dvou staletích naší křesťanské éry mimořádného růstu a úspěchu. Pod leskem tohoto úspěchu však začínala působit hluboká ekonomická a finanční krize, která sehrála svou roli i při pádu římské civilizace a na níž se podílela řada ekonomických i mimoekonomických činitelů. Krize motivovala dokonce i válečné úsilí římského státu. Například války s Dácií, zahájené císařem Domiciánem a vítězně dovršené císařem Trajánem roku 106 po Kr., byly vedeny především snahou zmocnit se výnosných zlatých dolů a pohádkového zlatého pokladu dáckých králů v době, kdy římská říše čelila vážné finanční krizi.

Jedním z nejvýznamnějších problémů, ohrožujících ostatně většinu vyspělých ekonomik, byla inflace – nezamýšlený důsledek zmíněného pronikavého hospodářského růstu. Jejím výrazem bylo písemnými i archeologickými (numismatickými) prameny doložené znehodnocení měny. V římských mincích výrazně poklesl obsah stříbra a zlata. S inflací souvisel prudký růst cen, jemuž se snažil stát zabránit nejrůznějšími pokusy o cenovou regulaci. Nejznámějším z nich byl edikt císaře Diokleciána (I) cenách (*De pretiis*) z roku 301, stanovující pod přísnými postihy maximální ceny zboží a služeb. Podle tohoto ediktu, hrozícího až hrdelními tresty za jeho porušení, byl trestný nejen prodej za přemrštěné ceny, ale dokonce i přeplácení ze strany zákazníka. Avšak ani tato opatření spolu s přísnou kontrolou ražby mincí i zavedením nové mince (zlatého solidu císaře Konstantina) nebyla s to zabránit postupnému znehodnocování měny a úpadku peněžního hospodářství.

Další příčinou krize byly rostoucí státní výdaje na sociální účely („chléb a hry“), infrastrukturu, administrativu. Zejména v době od konce 2. stol. v důsledku vnitřního

neklidu (sociální bouře, občanské války) a invazí zvnějška prudce rostly výdaje na policejní složky a armádu. Navíc všechny tyto vnitřní bouře i vpády sousedních kmenů ještě přispívaly k destrukci ekonomiky.

Nejvýraznějším příznakem krize byl postupný úpadek peněžní ekonomiky a návrat k naturálnímu hospodářství, znamenající vlastně již jakýsi „ekonomický středověk“. Nekvalitní, inflací znehodnocená mince neměla již pro občany žádnou cenu, proto prodávající i kupující dávali přednost hotovému zboží. Stát se zpočátku takovému počínání bránil – za vlády císaře Septima Severa (vládl v letech 193–211) bylo odmítání mince s císařovým portrétem dokonce trestáno smrtí – nakonec se však sám musel uchýlit k vyplácení některých státních plateb v naturáliích.

Výrazným projevem zmíněného „ekonomického středověku“ byla existence tzv. kolonátu. Počínaje již 1. stol. př. Kr. si svobodní občané pronajímali půdu u bohatých latifundistů, z níž jim pak odváděli naturální nájem – určitou poměrnou část z vypěstované úrody. Tito „kolóni“ však postupně upadali do bezmála poddanské závislosti na bohatých statkářích, fakticky připomínající vztah pánů a poddaných ve středověku.

První kolóni se rekrutovali z drobných rolníků a bezzemků, ztrativších konkurenceschopnost na zemědělském trhu, později však také z řad městských obyvatel, kteří odcházeli z chudnoucích měst a hledali si obživu na venkově. Z hlediska produktivity práce byl kolonát výhodnějším řešením, neboť na rozdíl od otroků žijících mnohdy kasárenským způsobem života kolóni měli zájem na výnosu a zisku, byli osobně svobodní a mohli žít normálním rodinným životem. S postupující krizí říše se však jejich postavení zhoršovalo a – ač z hlediska práva byli svobodnými občany – upadali do stále větší závislosti na svých pánech a postupně se dostali do postavení nevolníků, kteří nemohli rozhodovat ani o svém osobním životě. Vzpoury kolónů byly jedním z hlavních zdrojů sociálního neklidu v posledních třech staletích římské říše. Výše popisované krizové jevy v římské ekonomice úzce souvisely s proměnami politické situace.

Ve 2. století s koncem dobovačných válek prudce poklesl přísun levné pracovní síly v podobě otroků, rekrutujících se z řad válečných zajatců. Tato skutečnost oslabilu římskou ekonomiku stejně nepříznivým způsobem, jakým by například omezení do- dávek ropy ochromilo hospodářství dnešních industrializovaných zemí. Nedostatek otroků, doprovázený navíc ještě nepříznivou ekonomickou bilancí státu vedl k úpadku zemědělské i průmyslové (řemeslné, manufakturní) velkovýroby i ke snižování její kvality, což ilustrativně dokládají archeologické nálezy předmětů denní potřeby i architektura. Například při budování nových staveb byly některé, zvláště ty sofistikovanější stavební umělecké prvky bez skrupulí přebírány ze staveb předchozích,

například reliéfy v případě monumentálních vítězných oblouků nebo sochy při budo- vání nového říšského hlavního města Konstantinopole. Pokles technické i surovinové kvality římské produkce se nevyhnul ani výrobě zbraní – názorně si to lze ilustrovat na vývoji legionářských přileb, kde se postupně prosadily méně kvalitní „úsporné“ modely.

Úpadek ekonomiky souvisel i s úpadkem kupní síly obyvatelstva. Jeden z nejvý- znamnějších historiků pozdně antické ekonomiky M. I. Rostovcev v *Cambridgeských dějinách starověku* píše: „Pokrok učiněný v řeckém a helénistickém období v oblasti prů- myslu souvisel s trvalým růstem poptávky po zboží. Po roce 125 se však trh pro průmyslo- vou produkci začal omezovat na města a venkovské oblasti říše. Budoucnost průmyslu zá- visela na jejich kupní síle. A třebaže kupní síla městské buržoazie byla velká, její početnost byla omezená, zatímco městský proletariát trvale chudnul. Materiální blahobyt venkovské populace se zlepšoval velmi pomalu, pokud vůbec. [...] Jakmile byly dosaženy hranice oikumené, průmysl měl aktivněji využívat vnitřní trh a rozšířit záběr své produkce, aby zahrnul i nižší vrstvy. To ovšem vyžadovalo modifikaci sociální struktury říše.“

Obdobnou situaci ostatně prožíváme právě dnes. Drakonická úsporná opatření vlád západních zemí vedou k podvázání kupní síly obyvatel a v konečném důsledku k oslabení ekonomiky a vnitřního trhu, třebaže naopak její růst je prvořadým cílem snad každé vlády kdekoliv na světě.

Z výše řečeného lze ovšem dospět k podobnému zjištění jako v první kapitole – bezprostřední příčinou krize byl společenský, lidský faktor. Římská civilizace vynikala vysokou technologickou vyspělostí, subtilní rafinovaností, pokud šlo o zajištění pří- jemného a pohodlného životního stylu. Římské silnice, vodovody, kanalizace, lázně a veřejné budovy dodnes představují obdivuhodné památky technické vynalézavosti, řemeslné zdatnosti i estetického cítění. Samotný ekonomický systém Říma však byl nepružný a netvůrčí, založený ve své podstatě na rabování přírodních zdrojů a ot- rocké práci. Římská ekonomika mohla dobře prosperovat v dobách, kdy do velkých center říše plynuly poplatky a daně z provincií, kdy měli Římané k dispozici zdroje z celého Středomoří, kořist z dobovačných válek a levnou pracovní sílu. Economic- ká elita nemusela vyvíjet žádnou tvůrčí činnost – veškeré řízení bylo omezeno na správu statků, výhodné obchody, finanční machinace a transakce. Když však začaly ubývat zdroje a ustal přísun otroků v důsledku ukončení dobovačných válek, chybě- la elitě vůle a imaginace k hledání alternativy, k tvořivému rozvíjení ekonomiky se stávajícími a stále omezenějšími zdroji. Římská ekonomika mohla růst tak dlouho, dokud rostla říše a spolu s ní i přísun zdrojů. Jakmile ten ustal, nebyla s to poradit si s omezenějšími zdroji a začala upadat. K tomu pak přistupoval egoismus elit neochot- ných zřít se hédonistického a ve své podstatě příživnického způsobu života a projevit

minimální sociální solidaritu. Římský stát se sice snažil nepříznivé situaci čelit, avšak jeho různá opatření – zmíněné výnosy o maximálních cenách, dědičné připoutání obyvatel měst k jejich povolání a kolónů k půdě a neúměrné zvyšování daní – přinesla spíše zvrácený efekt. Vedla ke zruinování produktivního středního stavu a pauperizaci širokých nižších vrstev. Někteří badatelé v této souvislosti dokonce hovoří o římském „kasárenském socialismu“. V pozadí krize stál prudký růst hospodářství v prvních dvou staletích naší éry, avšak opatření zamýšlená k jejímu překonání – státní dohled nad hospodářstvím a proměna liberální ekonomiky volného trhu v represivní systém ctizovaného socialismu, v němž si stát uzurpoval jeden monopol za druhým – ji ještě prohloubila. Navzdory stále přísnějším trestům za ekonomické delikty se začaly šířit spekulace, černý trh a korupce, zatímco bohaté elity si vymíňovaly stále větší daňové úlevy. Ve chvíli, když se situace stávala pro nejnižší vrstvy již neudržitelnou, se začaly organizovat místní lupičské bandy i masové sociální bouře. Výsledkem zmíněných trendů byl všeobecný rozvrat a pokles kvality života, občasný přechod k naturalnímu hospodářství a migrace obyvatel měst do venkovských oblastí. Gordon Childe upozorňuje na významnou skutečnost, že podle svědectví epigrafických nálezů již ze 3. století zněla jedna z nejtýpějších otázek v tehdejších věštírnách: „Stanu se žebrákem?“ Všechny tyto krizové jevy umocňoval fatální nedostatek peněz na vydržování armády a nákladnou údržbu chátrající infrastruktury.

Mnohé z krizových jevů vrcholné i pozdní římské ekonomiky nalzáme i v hospodářském systému současného světa. Vedle již připomenuté ekonomické globalizace spojené s nerovnoprávným postavením bohatých a chudých zemí a nadvlády finančního kapitálu jak nad globálním ekonomickým systémem, tak vládami národních států, je to především téměř obdobná a znovu se opakující neochota bohatých elit přijmout zodpovědnost za společenské dění a hledat alternativy. Početné a levné zástupy bezprávných otroků zajišťující nebývalou prosperitu státu a jeho elit nemotivovaly ani ty nejbystřejší duchy doby k hledání společenských a ekonomických alternativ. Ačkoliv antická věda a technika teoreticky znala princip řady technických zařízení včetně parního stroje a přivedla tehdejší společnost na práh průmyslové revoluce, systém spočívající na laciné práci otroků nikoho nemotivoval k široké aplikaci technických vynálezů a inovací v hospodářství. Genialita řeckých a římských mechaniků se uplatnila pouze u vynálezů přispívajících ke zvýšení hmotného pohodlí a životního standardu (například ústřední topení, důmyslné izolace proti vlhkosti, lázeňské stavby, sofistikovaná infrastruktura), různých zábavních automatů, hraček i válečných strojů, avšak nedošla uplatnění u zařízení šetřících lidskou práci a zvyšujících její produktivitu. Helénistický a římský svět byly velmi moderní, pokud šlo o organizaci státní správy, finančnictví, komunikace i výroby. Římský stát vytvořil obdivuhodně

rychlý systém státní pošty (*cursus publicus*), tehdejší banky operovaly v celém Středomoří, zemědělství a výroba potravin i stavebních materiálů (např. cihel) měla charakter moderní velkovýroby přinejmenším na úrovni velmi pokročilých manufaktur. Modernita se projevovala i vysokou mobilitou tehdejších lidí, ať již dobrovolnou (cestování za vzděláním, obchodem, služebními povinnostmi v rámci státní správy), či nedobrovolnou (přesuny vojenských jednotek, obchod s otroky). Svět vrcholné antiky vynikal značnou dostupností informací. Vysoká gramotnost obyvatel spolu s levným psacím materiálem (papyrem) a velmi efektivním manufakturním způsobem jak výroby papyru, tak třeba i opisování knih a obchodu s nimi činila psané slovo (na rozdíl od středověku, kdy měla honosněji vypravená kniha cenu statku či menšího panství) dostupné pro běžného obyvatele tehdejšího světa. Tato modernita organizace však pronikavě kontrastovala s primitivními technologiemi (většina zařízení byla poháněna energií zvířat anebo lidí, což na vrcholu otrokářské éry vycházelo ještě levněji) a geniální technické vynálezy většinou dřímaly v prachu knihoven a akademických pracoven. Gordon Childe přímo říká, že instituce otroctví „trvale bránila pokroku vědy tím, že práci šetřící stroje činila neziskovými, a přispívala tak k ochuzování všech producentů stlačováním kupní síly vnitřního trhu. Kolem roku 200 byl již úpadek klasické ekonomiky – byť i v její vylepšené podobě – zcela zřejmý.“

Zdá se, že tentýž jev – i když v jiných kulisách – je přítomný i v naší době. Tak jako ekonomika starého Říma plynula prací otroků, plyná současná světová hospodářství špatně placenou prací migrantů a dělníků v rozvojových zemích (což se paradoxně projevuje jako komparativní výhoda přispívající k jejich ekonomickému růstu), a především levnými a dosud zdánlivě hojnými přírodními zdroji. Ačkoliv i soudobá věda a technika vládne potenciálem umožňujícím nalézt vhodnou alternativu (jak ostatně ukázala například velmi pružná reakce západních ekonomik i průmyslu nejen automobilového na první ropnou krizi v první polovině sedmdesátých let 20. století), stávající hospodářský řád, v němž zaujímají nejsilnější pozici právě olejářské, automobilové a energetické společnosti, nepodporuje příliš výzkum těchto alternativ a jejich uplatnění v praxi. Až na vzácné výjimky vlády a nadnárodní společnosti dnes jen velmi rozpačitě přistupují například k využívání alternativních zdrojů energie. Ve vztahu k vědě a technice panuje ovšem mezi starověkým světem a soudobou společností jeden zásadní rozdíl. Zatímco i na vrcholu starověku věda a technika zůstaly do značné míry salonní záležitosti bez širšího dopadu na vývoj civilizace, v našem světě je jak základní, tak aplikovaný výzkum nejen atributem, ale přímo jednou z hnacích sil civilizací rozvoje. Vědecko-technologický rozvoj je jako rozjetý vlak, který se nezastaví ani v dobách recesí a válek (naopak tehdy ještě výrazně zrychluje), a posedlost technickými inovacemi se stala nejen základem naší ekonomiky, ale přímo součástí

kultury i každodenního života. Takové prostředí je tedy podstatně otevřenější alternativám a nepochybně může, zvláště v prostředí svobodného a otevřeného globálního trhu, mnohé z našich fatálních problémů vyřešit. V této souvislosti ovšem vyvstává filozofická otázka, kolik zásadních problémů naší společnosti může odstranit pouhá věda a technika a zdali jsme mentálně připraveni i na změny v našich myslích, životním stylu, uspořádání společenských vztahů. Technooptimismus, s nímž lidé s nadějí vzhlíželi do 20. století, se ukázal být vírou příliš křehkou a bezmocnou tvář v tvář všem kostlivcům ve skříních lidských duší i celých společností.

Na druhé straně mnohdy to nejsou vzletné ideje a dobré úmysly, ale „jen“ technické změny, které společnost mění k lepšímu a přinášejí zásadní zlomy v dějinách civilizace (knihstisk, internet). Nemluvě již o kategorii změn, za nimiž stojí nouze a holá nutnost (zemědělská a průmyslová revoluce jako reakce na nedostatek zdrojů, ekologická revoluce jako reakce na neúnosnou devastaci a kontaminaci přírodního prostředí).

Problém soudobé ekonomiky, a zejména její politické reflexe ovšem nelze omezit pouze na technologické alternativy. Náhornou ukázkou bezradnosti většiny společností je účelová manipulace se sociálním systémem, tak blízká římské politice „chleba a her“. Většina politických elit, zejména v zemích se systémem zastupitelské demokracie, korumpuje své občany a voliče rozdáváním mnohdy neúčelných sociálních benefitů (lhostejno zda jde o dávky pro chudé či daňové úlevy pro nejbohatší), které trestuhodně upřednostňují před investicemi do modernizace výzkumu, vědy, vzdělání, zdraví, životního prostředí. Namísto abychom svou budoucnost akcelerovali a přibližovali, tak ji projídáme. Většina politiků, v souladu se svým ideologickým zaměřením, uplácí izolované skupiny obyvatel – tu penzisty, tu mladé rodiny, tu pracující ve specifických odvětvích, tu naopak podnikatele, tu menšiny, tu zase většinu, namísto aby veřejné zdroje investovala co nejučelněji do modernizace, obrazně řečeno jakéhosi inteligentního upgradu společnosti, který přinese prospěch všem. Nutná inteligentní a zodpovědná reforma sociálního státu, představujícího jednu z ideologických zbraní západního světa v době studené války, se proměnila na jedné straně v jeho zneužití mocichtivými populisty, na straně druhé v jeho absolutní demontáž vracející západní svět o století zpět. Po léta kultivovaný veřejný prostor se opět proměňuje v arénu bezskrupulózních hazardních hráčů bez jakýchkoliv sociálních vazeb a ohledů. Modernita jednadvacátého století již dávno klepe na dveře, naráží však na beznadějnou strukturální zaostalost našich společností a jejich institucí, především však na myšlenkovou tupost, intelektuální lenost a krátkodechou zjištnost našich vládnoucích elit, pro něž je z mocenského hlediska výhodnější trvale chudým pomáhat než odstraňovat příčiny chudoby. Masa závislých na pomoci mocných se ovládá snáze než bohatí a sebevědomí občané. Logicky se tak vystavujeme riziku, že namísto

světlych příslibů budoucnosti nás zaskočí její temnější stránky. Zatímco panovníci z naší perspektivy temného středověku vedli své ekonomické, kolonizační i státní politiky s vizemi na staletí dopředu a s vědomím horizontu věčnosti, zatímco i prosperita moderního kapitalismu vyrostla na cílevědomém uvažování o budoucnosti a mnohdy až asketickém odkládání požitků, naše společnosti se chovají jako malé děti, které chtějí všechno hned. Právě tato infantilní hamižnost, která budoucnost projídá, namísto aby ji inteligentně připravovala a rozvíjela, stojí u kořene bludného kruhu krizí moderní ekonomiky.

Ekonomika starověkého Říma nedovedla na svou změněnou situaci reagovat a zhroutila se, protože nebyla založena na tvořivé myšlence, nýbrž na rabování a kořistění. Ačkoliv ekonomika soudobého světa má nepochybně lidštější podobu, mnohé její sektory fungují na témže principu – i když objektem rabování nejsou většinou už otroci a podmaněná území, ale přírodní zdroje – energetičtí otroci současnosti. Jak však ukazují dějiny i stav současného světa, nejlepší šanci na úspěch a další rozvoj mají právě ty civilizace, jež jsou založeny na tvořivé práci, myšlence a imaginaci.

Největší evropskou mocností novověku se nestalo Španělsko, jemuž spadly do klína takřka zadarmo nesmírné poklady zlata a stříbra z latinskoamerických držav, ale naopak chudé a ve své době nevýznamné Anglie a Nizozemí, jež vsadily na obchodní odvahu, technickou vynalézavost a průmysl. Taktéž k rozvoji střední Evropy výraznou měrou přispěla habsburská říše, založená na inteligentní a solidní státní správě a systematické péči o rozvoj vzdělanosti, zřejmě jediná z evropských velmocí, která dosáhla civilizačního vzestupu čistě z vlastních zdrojů, nikoliv pleněním kolonií. Podobně zatímco z mocných asijských veleřší založených na dobývání a ovládnutí zůstaly jen archeologické vykopávky, nejutlačovanější obětí jejich expanze – židovský národ, který v dějinách přežíval jedině díky své duchovní kultuře a intelektuální vynalézavosti, dodnes obohacuje světovou civilizaci. Rovněž i v soudobém světě největší úspěch zaznamenávají státy vynikající znalostní ekonomikou zaměřující se na produkci s velkou přidanou hodnotou, která se opírá především o intelektuální potenciál (např. Japonsko a asijské tygři, Izrael, Kanada, Nizozemí, Belgie, skandinávské státy, Rakousko, Švýcarsko). Je-li tato sázka na intelekt a tvořivost doprovázena vyspělým školstvím, šance na úspěch se zvyšuje. Pod pojmem úspěch si ovšem nesmíme představovat pouze hrubá ekonomická data jako HDP a obchodní bilanci, nýbrž i celkovou kulturní vyspělost společnosti. K jejím ukazatelům nesporně náležejí i takové skutečnosti, jako je úroveň i dostupnost vzdělanosti a zdravotní péče, ohled na životní prostředí a ekologickou dimenzi životního stylu i ekonomiky, otevřenost a tolerance společnosti, schopnost postarat se o slabší ve vlastní zemi i mimo ni (sociální systém, rozvojová pomoc). Právě takovému typu civilizace náleží budoucnost.